УДК 821.512.145

Л.Р. Надыршина

«ИНДЕ ЭШЛИК САФ, АЧЫК КҮЗЛӘР БЕЛӘН – ЧЫН “АҢ” БЕЛӘН...» («Аң» журналында Г. Тукай эшчәнлеге һәм аңа бәйле язмалар)

В статье представлен обзор деятельности Габдуллы Тукая, связанной с журналом «Аң». Издаваемый Ахмедгареем Хасани, современником и единомышленником Тукая, этот журнал занимал особое место в национальной печати начала XX века. Первый номер журнала (15 декабря 1912 года) открывался стихотворением Тукая «Аң», и до последних дней жизни поэта в каждом номере печатались его произведения. На основе фактических материалов автор раскрывает роль Тукая в создании журнала, также анализируются многочисленные статьи, воспоминания, стихи и фотоматериалы, посвященные биографическим фактам и творчеству поэта, опубликованные после его ухода из жизни.

Ключевые слова: Габдулла Тукай, журнал «Аң», Ахмедгарей Хасани, татарская периодика, татарская литература.

The article presents an overview of Gabdulla Tukay's activities, related to the magazine “An”. Published by Ahmedgarey Khasani, Tukay’s contemporary and like-minded person, this magazine occupied a special place in the national press of the early 20th century. The first issue of the magazine (December 15, 1912) began with Tukay's poem “An”, and until the last days of the poet's life, his works were being published in each issue. On the basis of factual materials, the author reveals the role of Tukay in the creation of the magazine, as well as analyzes numerous articles, memoirs, poems and photographs devoted to biographical facts and the work of the poet, published after his death.

Key words: Gabdulla Tukay, the magazine “An”, Ahmedgarey Hasani, Tatar periodicals, Tatar literature.

Егерменче йөз башында татар әдәби-мәдәни яшәешендә яңа, үзгә юнәлештә булуы белән аерылып торган «иң киң программалы әдәби, фәнни, сәяси, иҗтимагый рәсемле» «Аң» журналы милли җанлы, алдынгы карашлы, татар мәдәни традицияләре белән бергә рус һәм Европа сәнгате казанышларыннан хәбәрдар зыялы Әхмәтгәрәй Хәсәни – «Гасыр» нәшриятын оештыручы, Тукай даирәсендә зур урын алып торган шәхес тырышлыгы белән нәшер ителә. Милли матбагачылык эшен үстерү омтылышы белән яшәгән, моннан тыш, «Шәрык клубы»н оештыручыларның берсе буларак, алдынгы карашлы татар яшьләре белән киң аралашкан, дөнья мәдәнияте казанышларын үзләштерергә омтылган әдәби-сәнгати мохиттә кайнаган Әхмәтгәрәй Хәсәни махсус әдәби журнал булдыру теләген шактый еллар күңелендә йөртә. Үзенең фикердәшләре – милли тәрәккыять идеясе белән янучы әдипләр, «Гасыр»ның даими авторлары белән

киңәшләшә, әлбәттә, алар арасында Тукай да була. Гомумән, «Гасыр» басмаханәсе урнашкан зур булмаган бүлмә – XX йөз башында яңалыкка сусаган хөр фикерле милли зыялыларны берләштергән үзенчәлекле әдәби салон булып китә. Биредә Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Камал, Н. Хәлфин, Г. Гобәйдуллин, Х. Ямашев, Г. Коләхмәтов һ.б. еш була. 1912 елның 26 июлендә узган җыелыш-фикерләшүләрнең берсендә булачак журналның эчтәлеге, төзелеше, юнәлеше билгеләнә, әлеге җыелышта катнашучы зыялыларның төгәл исемнәре жандармерия агенты җиткергән мәгълүматта сакланган. Бу хакта Г. Мансуровның «Татар провокаторлары» (1927) дигән хезмәтендә әйтеп үтелә: *«Татар әдәбият түгәрәге июльнең 26-сында Евангелистовский урамда Хәсәнев йортында җыелды. Җыелыш тиз көннән калын рус журналлары шикелле бер әдәби, сәяси журнал чыгарырга карар бирде. Бу журнал яшь татар милләтчеләрен берләштерергә тиеш булачак. Җыелышта булган кешеләр: Гәрәй, Барый Хәсәневләр, Фуат Туктаров, Габдулла Гыйсмәтуллин, Габдулла Тукаев, Фатих Әмирхан, учитель Гафур Коләхмәтов, Исмәгыйль Аитов, Гыйльметдин Шәрәф, Гыйльметдин Ибраһимов, Габдеррахман Кәрам»* [Мансуров, б. 51]. Шулай ук мондый очрашуларның Хәсәниләрнең хәзер Васильево бистәсендә урнашкан дачаларында булуы да мәгълүм. Мәсәлән, Ф. Әмирхан истәлегеннән күренгәнчә, 1912 елда алар Тукай белән бергә, «Аң» журналының эш юнәлешен билгеләү өчен, Хәсәниләрнең дачаларына бара [Әмирхан, б. 161–162]. Бу очрашу турында Зәйнәп Хәсәния хатирәләрендә дә [Хәсәния, б. 16], Әхмәтгәрәй Хәсәнинең энесе Габделбарый истәлегендә дә[1] искә алына.

Шушы очрашулардан соң, 1912 елның 12 сентябрендә Әхмәтгәрәй Хәсәни губернаторга үтенеч язуы белән мөрәҗәгать итә[2], анда нәшер ителәчәк журналның егерме пунктны үз эченә алган программасы күрсәтелә, һәм бу программа бик киң: журналда, әдәбият-сәнгать, фән-тарих, дин-әхлак, мәгариф мәсьәләләреннән тыш, хакимият карарларын һәм боерыкларын, сәяси-иҗтимагый һәм икътисади мәсьәләләрне, хәтта медицина һәм гигиена, авыл хуҗалыгы кебек өлкәләрне дә яктырту күздә тотылган. Үтенеч язуында «Аң» журналының җаваплы мөхәррире итеп Әхмәтгәрәй Хәсәни үзе билгеләнәчәге әйтелә. Үтенеч язуы нигезендә рөхсәт белешмәсе 7 ноябрьдә алына.

1912 елның 15 декабрендә дөнья күргән беренче санында журналның юнәлеш-мәсләге кыскача болай дип яктыртып кителә:

***«Аң»**да милли әдәбиятымыздан шигырьләр, хикәяләр вә романлар дәрҗ ителеп (кертелеп), рус әдәбиятына вә чит мәмләкәт әдәбиятына да тиешлесенчә урын биреләчәкдер.*

---

[1] «Шагыйрь Габдулла Тукаев турында кечкенә генә истәлек» дип аталган бу кулъязма Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә саклана (9 ф., 4 тасв., 146 эш).

[2] Үтенеч язуы тексты ТР Дәүләт архивында саклана (1 ф., 4 тасв., 3575 эш), беренче тапкыр киң катлау укучыларга Әбрар Кәримуллинның «Книги и люди» (1985) хезмәтендә тәкъдим ителә.

***«Аң»**да әдәбияттан башка тәнкыйди, сәяси-иҗтимагый, икътисадый, фәнни, сәнәгый, тыйби (медицина) вә әхлакый мәкаләләргә дә урын бирелеп, көлке вә һәҗүви кыйсем (сатирик бүлек) дә кертеләчәктер.*

***«Аң»**да каләм илә ярдәмләшер өчен атаклы шагыйрьләр, мөхәррирләр һәркайсы чакырылдылар. Анларны журналда берләшдерергә вә шунларның язган әсәрләре белән укучыларны таныштырырга тырышылачакдыр.*

***«Аң»**да мөхәррирләрнең һәм мәшһүр кешеләрнең рәсемләре, мәшһүр рус вә чит мәмләкәт рәссамларының мөселман вә башка халык тереклекенә даир (бәйле) рәсемләре һәм мәнзарәләре (күренешләре) басылып, урыны белән шунларга даир мәгълүмат биреләчәкдер.*

***«Аң»** ачык татар телендә, яхшы кәгазьдә, нәфис зурлыкта, яңа чыгарылган матур хәрефләр белән басылачакдыр. «Аң»ның матди җәһәттән дәвамы тәэмин ителмешдер* (1912, № 1).

Журналның нашире һәм җаваплы мөхәррире Әхмәтгәрәй Хәсәни үзе басманың бөтен эшчәнлеген оештырып алып бара. Аның бу эштә төп ярдәмчесе, фикердәше, киңәшчесе – тормыш иптәше Зәйнәп Хәсәния була. Аның белән аралашкан Мөхәммәт Мәһдиев Зәйнәп ханым сөйләгәннәр нигезендә болай дип язып калдыра: *«Ул авторлар белән эшли, корректура укый, һәр санның планын төзи. Ире Әхмәтгәрәй Хәсәни кәгазь, буяу, шрифт, машина мәсьәләләре буенча ерак шәһәрләргә йөри, "Гасыр" нәшриятенең китапларын сатуны оештыра. "Аң" журналының язмышы еш кына бер Зәйнәп кулына бәйле булып кала»* [Мәһдиев]. Ә. Кәримуллин билгеләвенчә, инкыйлабка кадәр татар матбагачылыгы тарихында журналистлык һәм мөхәррирлек эше белән шөгыльләнгән хатын-кызлардан Зәйнәп Хәсәния беренче була [Каримуллин, с. 158].

«Аң» журналы чын мәгънәсендә яңа әдәбият туу мәйданына әверелә, иҗади эзләнүләр, тәҗрибәләр, әдәби һәм фәнни проблемалар буенча бәхәсләр аның аерылгысыз өлеше булып китә, XX йөз башы татар милли сүз сәнгатендә тамырланган модернистик үрнәкләр дә нәкъ менә «Аң» битләрендә укучыга тәкъдим ителә, фәлсәфи-психологик эчтәлекле язмалар милли яшәешне камилләштерү юлларын эзләү омтылышы белән бәйле була. Д.Ф. Заһидуллина билгеләвенчә, «Аң» битләрендә милләтнең иртәгесе, киләчәге турында сөйләшү бара, иҗтимагый-мәдәни яңарышның милли үсеш-үзгәреш ихтыяҗына буйсындырылырга тиешлеге ачыклана. Моның теоретик нигезләре күзаллана [Заһидуллина, б. 18]. Ә. Кәримуллин билгеләвенчә, XX йөз башы татар вакытлы матбугатында милли әдәбият үсешенә керткән өлеше ягыннан «Аң»га тиңнәр юк [Каримуллин, с. 165].

«Аң» журналының концепциясен эшләүдә Тукайның роле зур булуы мәгълүм, журналның исемен дә нәкъ менә ул тәкъдим иткән, бу хакта Әхмәтгәрәй Хәсәни үзенең шагыйрьгә багышланган истәлегендә ассызыклый: *«Габдулла әфәнде Тукаев белән минем бу күрешүем актык мәртәбә булды. Шул кичне мин китеп, өч чирек сәгать*

үтүгә, Габдулла әфәнде вафат итте. “Аң” журналы үзенең исем кушучысын (ассызык безнеке. – *Л.Н.*), *мөәссисләреннән (нигез салучыларыннан) берсен, иң эшлекле мөхәррирен вә бөтен татарларның мактанычы булган иң кадерле шагыйрен һич кайтмаска югалтты...»* [Хәсәни, б. 177].

Басманың 1912 елның 15 декабрендә дөнья күргән беренче саны да Тукайның «Аң» шигыре белән ачыла. XX йөз башы татар сүз сәнгатендә өстенлек иткән уяну, таң мотивларын 1905 елгы инкыйлаб нәтиҗәсендә ирешелгән алгарыш белән турыдан-туры бәйләнештә күргән шагыйрь аннан соңгы елларда милләтнең әле йокылы-уяулы халәттә яшәвен ассызыклый, татарны алгарышка алып барачак «Аң» журналына зур өметләр баглый:

Үтте инде, дустларым, ул үткән эш, ни булса ул;
Инде эшлим саф, ачык күзләр белән – чын «Аң» белән.
[Тукай, 2 т., б. 230]

Шуннан соң гомеренең соңгы көннәренәчә Тукай журнал белән тыгыз хезмәттәшлектә була: вафатына кадәр һәр номер диярлек аның шигырьләре белән ачыла, әҗәленә санаулы сәгатьләр калганда да хастаханәгә хәлен белешергә килгән Әхмәтгәрәй Хәсәнидән 8 нче санга бирелгән өч шигыренең корректурасы турында сорашуы шагыйрьнең журналга үзгә мөнәсәбәтен күрсәтүче фактор булып торадыр.

Журналда Тукайның, беренче номердагы «Аң» шигыреннән тыш тагын 12 шигыре дөнья күрә: «Йокы алдыннан» (1913, № 2), «Хәстә хәле», «Шиһаб хәзрәт» (1913, № 3), «Толстой сүзе» («Зур бәхет инсанга...»), «Даһигә» (1913, № 4), «Кыйтга» («Көчләремне мин...»), «Шөһрәт» (1913, № 6), «Тәфсирме? Тәрҗемәме?», «Толстой сүзе» («Кирәк анчак...») (1913, № 7), «Толстой сүзләре», «Буш вакыт», «Мәктәп» (1913, № 8[1]). Әхмәтгәрәй Хәсәнигә Клячкин шифаханәсеннән язган хатыннан Тукай «Аң»га үзе иң камил дип тапкан шигырьләрен генә җибәрүе турындагы фикер аңлашыла: *«“Бер мөхәрриргә” шигыремдә “Аң”га лаек дәрәҗәдә үк нәфасәт (кыйммәт) күрмәгәнемә күрә, “Мәктәб” журналына бирдем. Анда да ул шигырьне баш сәхифәгә керттермәдем. Ахырда вә незаметныйрак җирдә китәчәк. 7 нче санда минем шигырь бик аз вә кешегә сизелерлек аз кергән. Өстәп йибәрергә бер нәрсәм бар иде. Инде, әлбәттә, соңдыр. Иншалла, 8 нчедән дә гафил калмам (абайламый калмам). Бер шәй (нәрсә) язармын»* [Тукай, 5 т., б. 239].

Шагыйрьнең шуннан соң бер атна вакыт үткәч, шифаханәдән язылган соңгы хаты Зәйнәп Хәсәниягә аталган, бу хатында да Тукай

[1] Журналның бу саны шагыйрь вафатыннан соң дөнья күрә, «Мәрхүм Габдулла Тукаевның иң соңгы шигырьләре» дип шәрехләнә, ахырга «1913 сәнә, 28 март. Шифаханә» дип языла. Үләренә берәр сәгать вакыт калганда, шагыйрь нәкъ менә шушы өч шигыренең корректурасы турында белешә. Журналның бу санында Тукайның 1912 елның 26 июлендә төшкән фотосурәте дә урнаштырыла һәм шагыйрьнең вафаты хакындагы хәбәр җиткерелә, матәм телеграммалары бирелә.

журналга керәчәк шигырьләренең язмышын кайгырта: *«Мөхтәрәмә Зәйнәб ханым! 8 нче санга бар кадәремне җибәрдем. Беренче каррикатурын үземә күрсәтсәңез икән. Аннан соң шушы язылган микъдар шигырьнең һәммәсе бер нумирга кереп бетсә иде. Шулай булганда, ул шактый көч булырлык. Хәер, “Толстой сүзләре”нең бер-икесен цензор бозар кеби сизәм. Ул вакыт һәммәсенең басылуы мәҗбүри үк булыр»* [шунда ук, б. 241].

Тукайның «Аң» журналын оештыруга керткән фидакяр хезмәте чордашлары тарафыннан һәрвакыт югары бәяләнә, аның вафатыннан соң да журнал битләрендә шагыйрь шәхесе һәм иҗаты турындагы җылы-сагышлы язмалар урын ала. 1913 елның 9 нчы санында, мәсәлән, Вакыйф Җәләлнең «Тукаев вафаты илә» шигыре бирелә. Тулысы белән сентименталь-экзистенциаль укылышта иҗат ителгән бу әсәрдә шагыйрь үлеме табигать кичерешләре фонында ачыла, лирик геройның хәсрәтле-сыктаулы күңел халәте традицион образлар ярдәмендә җиткерелә:

Ялтырап тормый кояш та, күк йөзендә нурланып,
Нурлары сүнгән, тора хәсрәтләнеп һәм моңланып,
Балкыган ай берлә йолдызлар да моңланган кебек,
Бу кара йир өстенә күз яшьләре тамган кебек.

[Җәләл, б. 146]

Журналның шушы ук санында Фатих Әмирханның «Тукай турысында искә төшкәннәр» һәм Ягъкуб Байбуринның «Габдулла Тукаев хатирәсе» дип аталган истәлекләре (анда ул шагыйрь белән Ташаяк ярминкәсендә йөргән чакларын искә төшерә) китерелә, Гали Рәхимнең «Тукаев – халык шагыйре» дигән мәкаләсе урын ала. Фатих Әмирхан мәкаләсендә әдипнең Тукай белән беренче күрешүләре, «Әлгасрелҗәдит» газетасындагы хезмәттәшлекләре, дуслашып китүләре, шагыйрьнең балаларга, хатын-кызларга мөнәсәбәте турында бәян ителә. Язманың азагында «дәвамы бар» дип куелса да, «Аң»ның башка саннарында бу мәкалә урын алмый.

Тукай иҗатына фәнни-тәнкыйди бәя шәкелендә иҗат ителгән мәкаләсендә Гали Рәхим, «Тукаев шикелле аз гына вакыт эшләп, шулкадәр зур шөһрәт казанган мөхәррир яки шагыйрь бик аз булыр» дип белдереп, Тукайның шөһрәтен аның иҗатының халыкчанлыгы белән бәйләп аңлата. Тукайның дөньяга карашлары халыкныкына охшаш булуын да Гали Рәхим аның халык шагыйре булып китүендә зур роль уйный дип күрсәтә: *«Тукаев әсәрләрендәге бөтен мәгънә – халык аңларлык мәгънәләр генә. Анда әллә нинди рухани куәтләре гади кешеләрнекенә караганда югарырак булган кешеләр генә аңларлык нечкә хисләр, әйтелеп бетмәгән сүзләрдән аңлануы тиешле булган назик мәгънәләр күп табылмый. Аның гамәлгә, тормышка, дингә карашлары халыкның шуларга карашыннан күп аерылмый»* [Рәхим, б. 152]. Шуңа бәйле рәвештә, Гали Рәхим «халык шагыйре» Тукай һәм «индивидуалист» Сәгыйть Рәмиев иҗатын каршы куя.

«Аң»ның 1913 елгы 10 нчы санында Тукайның Клячкин шифаханәсендә төшкән соңгы фотосы («Шагыйрь Габдулла Тукаев вафатыннан бер көн элек» дигән исем белән) һәм «Казанда мәрхүм шагыйрь Габдулла Тукаевны дәфен көне» дигән баш астында җеназа мәрасименнән өч фотосурәт урын ала. «Аң» журналының нәкъ менә шушы санында Әхмәтгәрәй Хәсәнинең дусты, фикердәше Тукайның соңгы көне турындагы хатирәсе урын ала. «Тукаев үлем көткәндә» дип аталган истәлегендә Хәсәни Тукайның соңгы көне, сәгатьләре турында хатирәләрен яза. Эмоциональ кичерешләр дулкынында язылган бу мәкалә Тукайның аянычлы, фаҗигале язмышын аңлаудан туган үкенечле хәсрәт хисе белән сугарылган. Әхмәтгәрәй Хәсәни мәкаләсеннән соң «Казанда Тукаевны җирләү көне» дигән язма китерелә, ул «Аңчы» тәхәллүсе белән тамгаланган. «Бөтен татар дөньясы өчен иң кайгылы көн» – Тукайны мәңгелеккә озаткан көн турындагы бу мәкалә, шагыйрь вафатына шактый вакыт үтсә дә, аның «Казанда җирләнү көне тугрысында язып китүне “Аң”үзенең үтәргә тиеш бурычы дип саный». Әлеге мәкалә Тукай мәрасиме көнен хронологик төгәллек, җентеклелек белән торгыза, халыкның шагыйрьгә хөрмәтенең никадәр зурлыгын, аның вафатының милләт өчен нинди зур югалту булуын раслый.

Шагыйрьнең үлеменә бер ел тулгач, 1914 елның апрелендә дөнья күргән номер тулысы белән Тукайның якты истәлегенә багышлана. Журналның титул битендә янәдән шагыйрьнең 1912 елгы фотосы китерелә, шулай ук Тукайның икенче бер фотосы, вафатыннан соң алган маскасының фотосурәте, җеназасыннан күренеш тә урын ала. Бу сан Габдулла Харисның «Тукай рухына» шигыре белән ачыла. Шагыйрьнең вакытсыз үлеменә халык җанының рәнҗүен ассызыклап, автор Тукай исеменең халык хәтерендә мәңге яшәячәген шигырьнең төп идеясе итеп формалаштыра:

Мәңге онытылмас намең – халкың һаман сагнып сөйләр,
Җырларыңны милли саз берлән кушып, моңлап көйләр.

Бел, шагыйрь, шул моңлы җырларың илдә яңгырар,
Зур җаныңнан соңгы былбыллар да еш илһам сорар.
[Харис, б. 130].

Шушы номерда Тукай рухына багышланган тагын бер шигырь – Рокыя Ибраһимиянең «Китте шагыйрь!» әсәре китерелә. Бәеткә тартым өслүбтә иҗат ителгән бу шигырь «Ханымнар хамисе (яклаучысы. – *Л.Н.*) мәрхүм шагыйрь Габдулла Тукаевка ядкярән» язылган булуы искәртелә, шигырь дәвамында «милләтнең чын шагыйре» Тукайны зурлау, данлау идеясе белән бөтен татар халкы кичерешләрен бәян итүче лирик геройның ачыну-үкенечле сагышлы күңел халәте бергә үрелеп бара. Шигырь авторы, Тукай шәхесен бәяләүдә эпитет, чагыштыруларга мул мөрәҗәгать итә *(«милләтемнең ландышы син, йә миләүшәсе идең», «алмасы бик татлы булган бер алмагач идең син», «бакчамызда сайрый торган бик матур*

былбыл идең» һ.б.), шагыйрь әсәрләрендәге образларга җан өреп, хәсрәт дәрәҗәсен көчәйтә. Мәдхия-мактауга бай шигырьнең бетеме традицион шәкелдә:

Һич тә чыкмас исемездән, Тукаев, исмең синең,
Керсә дә кара җиргә вакытсыз җисмең синең
[Ибраһимия, б. 133].

Журналның бу санында Тукай турында истәлекләрдән Габдулла Кариевнең «Тукай Мәкәрҗәдә» (б. 134–135), Гыйльметдин Шәрәфнең «Тукай тугрысында истә калганнар» (б. 136–142) язмалары китерелгән. Беренче мәкаләдә 1908 елгы Мәкәрҗә ярминкәсендә Галиәсгар Камал белән Тукай төшкән «Двухцветная» гостиницасында бер төркем зыялыларның җыелышып гәпләшүләре, көндезләрен сәхнәдә милли шигырьләр, җырлар яңгыратулары турында кызыклы истәлекләр бәян ителсә, Гыйльметдин Шәрәф мәкаләсендә Тукайның беренче шигырь мәҗмугаларын төзү, аның Казанга килүе, Казан яшьләре хакындагы фикерләре, «Яшен»дәге эшчәнлеге, «Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш» поэмасының иҗат ителү һәм халыкка таралу тарихы турында аерым хатирәләр урын ала, шулай ук Тукайның беренче чорда чуар тел белән язылган шигырьләренә үзенең мөнәсәбәте дә ачыклап үтелә. «Калганы киләчәктә» дип искәртелсә дә, мәкаләнең дәвамы очрамады.

Әлеге санда дөнья күргән тәнкыйть мәкаләләрендә шагыйрьнең иҗат стиле мәсьәләләре игътибарга алына. Аерым алганда, «Габдулла Тукаев» мәкаләсендә (авторы – Г. Кәрам) шагыйрь иҗатының халыкчанлыгы тел-стиль белән мөнәсәбәттә карала. *«Тукаев шикелле халык арасыннан чыккан вә 6–7 ел эчендә шулкадәр күп язган вә ул нисбәттә шөһрәт казанган шагыйрь, бездә генә түгел, башка милләтләрдә дә сирәк табылыр»,* – дигән фикерне җиткереп, мәкалә авторы: *«Тукаев шигырьләренең бу дәрәҗәдә шөһрәтенә, минем белүемчә, ике сәбәп булырга кирәк: берсе – аның теле халис (саф) татарча булуы, икенчесе – ифадә вә өслүбенең җиңеллегедер»,* – дип күрсәтә. Г. Кәрам Г. Ибраһимовның «Тукай шагыйрьме? Түгелме?» дип куйган бәхәсле соравын кискен кире кага, *«кирәк кем, кирәк ни язсын – Тукаев чын мәгънәсе белән шагыйрь һәм дә халык шагыйре булып калачактыр»*, – дигән нәтиҗә ясый [Кәрам, б. 132].

Гали Рәфикыйның «Тукайны тәхаттыр (хәтерләү)» язмасында да Тукай иҗатының халыкчанлыгы турындагы фикер әйдәп бара: *«Тукайның язган әсәрләре – безем хәятыбызның эчен һәм тышын ачык күрсәтүче якты көзгеләр. Тукай тормышыбызның төрле табәкасыннан (катлауларыннан) мәүзуглар (тема, проблема, сюжет) алып, һәрберсен арттырмый, яшерми, вакыйгада ничек булса, шулай язды. Ул муллаларны да, шәкертләрне дә, гавамны да, яшьләрне дә – барын да язды. Хатын-кыз турында аз язды. Ләкин нечкә хис белән аларның аяныч хәлләренә сызланды. Ул үзебезнең халык теле белән, халык рухында язды»* [Рәфикый, б. 143].

Журналның 1914 елгы 11 нче санының тышлыгында исә Исхак Бәхитовның «Тукай рәсеменә карап» дигән шигыре урын ала. Шагыйрьнең яшьли үлеменә хәсрәтләнү, ачыну хисләре иңләп узган бу әсәр Тукайның халык күңелендә мәңге яшәячәген раслау *(Җисмең күз алдыннан югалса да, / Мәңге калыр исмең югалмый!..)*, язмышка буйсыну *(Инде сиңа Хода билгеләсен / Матур-матур гөлле җәннәтен)* мотивлары белән тулыландырыла [Бәхитов, б. 201].

«Аң» журналының 1916 елгы 6 нчы санында Мәрьям Мөхетдиниянең «Габдулла Тукаев әдәбияты (Вафатына өч ел тулу мөнәсәбәте илә)» дигән мәкаләсе дөнья күрә. Бу язмада *«тормышның бер генә ягын көйләүләре белән хәят агымыннан аерылган»* шагыйрьләргә каршы куелган (Мәрьям Мөхетдиния рус шагыйрьләреннән Тютчев, Фет, Надсон, Лермонтовларны шушы рәттә атый) Тукайның *«шигырьләрендә җырланмыйча калган нәрсә, аның күңелендә искә төшермичә үткәрелгән хәятнең һичбер тармагы юк; ул кышларны, җәйләрне көйли, шәһәр вә авылларны, иске мәктәп вә мәдрәсәләрне искә төшерә; дус вә дошманнарны, кайгы вә хәсрәтне, гашыйк вә мәгъшукларны берсен дә калдырмый шигырьләрендә яд итә»* [Мөхетдиния, б. 104] дип билгеләнә.

1917 елның берләштерелгән 3–4 нче саннарында, Тукай рухын яд итеп, редакция тарафыннан аның журналның тәүге номерын ачкан «Аң» шигыре яңадан бастырып чыгарыла. Бу вариантта инде беренче басмада цензура төшереп калдырган дүртенче строфа да өстәп бирелә:

Кем бу гафләттән итә файда, шуны күрдек торып,
Шундый төнге аучыларның өстенә йөрдек торып,
Галибанә качырдык, барчасын сөрдек торып,
Чөн дә Чыңгызча сугышка башладык дошман белән.

Шигырьгә редакция тарафыннан түбәндәге аңлатма бирелә: *«Бу шигырь мәрхүм шагыйремез Г. Тукаев тарафыннан «Аң»га багышланып, журналымызның беренче елгы 1 нче санында дәрҗ ителгән иде. Ләкин ул шигырьнең икенче мисрагыннан* (строфасыннан) *дүрт юлы, шул вакытларда матбугатымызны борындыклап алып, үзләренең каты хөкемнәрен йөрткән мәрхәмәтсез цензорлар тарафыннан журналымызда басарга манигъ ителеп* (тыелып), *төшерелеп калдырылган иде. Инде без мәзкүр* (югарыда әйтелгән) *шигырьне, хәзерге көннәрнең рухына бик якын тапканлыгымыздан, тулы бер мәгънәне аңлатсын өчен, бөтенләен берьюлы, шагыйрьнең идарәмездә сакланган мәсәүвәдәсеннән гайнән* (үзгәртмичә) *күчереп, «Аң»га тәкрар* (кабат) *дәрҗ итәмез. Цензор төшереп калдырган дүрт юл калын хәрефләр белән басылды. Идарә»*.

Гомумән, «Аң» журналының һәрдаим күзәтү астында булганлыгы архив документлары, Зәйнәп Хәсәния истәлекләреннән яхшы мәгълүм. «Гасыр» һәм «Аң» эшчәнлеге җентекле цензура үткән, Әхмәтгәрәй Хәсәни үзе дә полициянең яшерен контролен тоеп яшәгән,

шушы шартларда да ул гаҗәеп киң эчтәлекле, затлы, заманча журнал чыгаруга ирешкән. «Аң»ның соңгы номеры 1918 елның мартында дөнья күрә. Шул ук елда «Аң» типографиясе хөкүмәткә арендага бирелә, 1919 елда хуҗалары Әхмәтгәрәй Хәсәни белән Габдрахман Рәхмәтуллин аны рәсми рәвештә дәүләткә тапшыралар. Шул рәвешле, XX йөз башы милли матбугат тарихында иң әһәмиятле урыннарның берсен алып торган, гаҗәеп зур әдәби-мәдәни мирас булып калган «Аң» журналы заман давыллары эчендә югала.

Әдәбият

Әмирхан Ф. Әсәрләр: 4 томда. 4 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. 390 б.

Бәхитов И. Тукай рәсеменә карап // Аң. 1914. № 11. Б. 201.

Җәләл В. Тукай вафаты илә ... //Аң. 1913. № 9. Б. 146.

Ибраһимия Р. Китте шагыйрь! // Аң. 1914. № 7. Б. 133.

Каримуллин А.Г. Книги и люди. Исследование. Казань: Татар. кн. изд-во, 1985. 304 с.

Кәрам Г. Габдулла Тукаев // Аң. 1914. № 7. Б. 130–133.

Мансуров Г. Татар провокаторлары. М., 1927. 76 б.

Мәһдиев М. Мөхтәрәмә Зәйнәп ханым... // Социалистик Татарстан. 1987. 8 август.

Мөхетдиния М. Габдулла Тукаев әдәбияты // Аң. 1916. № 6. Б. 104–106.

Рәфикый Г. Тукайны тәхаттыр // Аң. 1914. № 4. Б. 142–144.

Рәхим Г. Тукаев – халык шагыйре // Аң. 1913. № 9. Б. 149–152.

Тукай Г. Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 2 т.: шигъри әсәрләр (1909–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 384 б.

Тукай Г. Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. 415 б.

Харис Г. Тукай рухына // Аң. 1914. Б. 130.

Хәсәни Ә. Тукаев үлем көткәндә // Аң. 1913. № 10. Б. 176–177.

Хәсәния З. Хәтер түрендә // Азат хатын. 1967. № 4. Б. 16–17.

Надыршина Ләйсән Рәдиф кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының милли мәгариф бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре